

(תוכן חשוי)

עיוני מקרא ופרשנות

מנחות זיכרון לאריה טוויג

בעריכת

אוריאל סימון

משה גושן-גוטשטיין

הוצאת אוניברסיטת בר-אילן

רמת-גן . תש"ם

מחקרי בר-אילן . פרסומים מחלקתיים
המחלקה לתנ"ך

הרס"ג ובין אלה של הרמ"ק, האחרון נוטה להגדיל את הקף היחידה על ידי הוספת פסוק אחד או יותר לפתגם המורכב של הראשון (עיין, למשל, ט"ז, 12 ואילך; כ"ה, 8 ואילך). אשר ליחס בין פירושו של הרמ"ק לפירושו של הריק"ם, יש לציין כי קיימת ביניהם הסכמה וחפיפה, באשר ל"הדבקת פתגמים", בשמונה מקרים (ראה פירושיהם לי"א, 18—19; י"ד, 12—13; ט"ו, 22—23; י"ז, 27—28; י"ח, 1—2, 10—11—12; י"ט, 13—14; כ"ב, 7—8—9). מתוך זה, הם מסכימים על דרכי הקישור ועל פרטי הפירוש בארבעה מקרים בלבד (ט"ו, 22—23; י"ז, 27—28; י"ח, 10—11—12; י"ט, 13—14).

מסתבר אפוא, שהרמ"ק למד את עקרון "הדבקת" הפתגמים הן מפירושו של הגאון, והן מפירושו של אביו, הריק"ם. אולם הוא השתמש בעקרון זה באופן הרבה יותר עקבי ושיטתי מקודמיו, ויישם אותו בפירושו על ספר משלי בצורה מקורית ועצמאית. על ההבדלים בדרכי הקישור, בין הרמ"ק ובין שני המפרשים האחרים, לא נוכל להרחיב כאן את הדיון.

הרצאותיו של יעקב ברט על ספר ישעיהו בבית המדרש לרבנים בברלין

מאת

צבי וינברג

א

יעקב ברט — בלשן, מזרחן וחוקר מקרא — נולד בפלהינגן שבגרמניה בשנת 1851. הוא למד מזרחנות באוניברסיטאות ברלין, לייפציג ושטרסבורג, ובין מוריו היו אוגוסט דילמן (1823—1894), ה"ל פליישר (1801—1888), פרנץ יוליוס דליטש (1813—1890) ותיאודור נדלקה (1836—1930). השפעתו של דליטש מורגשת היטב בכתבי ברט.

בין מוריו ללימודי קדש היה הרב עזריאל הילדסהיימר (1820—1899), אשר את בתו נשא לאשה. בשנת 1873 יסד הרב הילדסהיימר את בית המדרש האורתודוקסי לרבנים בברלין, וברט לימד במוסד זה משנת 1874 ועד מותו בשנת 1914. במקביל החל ברט להורות מזרחנות באוניברסיטת ברלין, בשנת 1876 בדרגת דוצנט ("מרצה"), ובשנת 1880 נתמנה ל"פרופסור-שלא-מן-המניין", דרגה אקאדמית אליה הגיעו בגרמניה הקיסרית רק יהודים מעטים מאוד. על הישגיו המדעיים בבלשנות שמית שזכו להכרה בינלאומית הוענק לו תואר הכבוד הממלכתי Geheimer Regierungsrat (יועץ-סתרים ממשלתי). מדי פעם לימד ברט עברית וספרות שמית גם בבית המדרש על שם פייטל היינה אפרים בברלין, מוסד שמומן על ידי קרן פרטית, ואשר ייעודו היה חקר מדעי של התלמוד ברוח המסורת. מן הרשימה המרשימה של ספריו ומאמריו ניתן ללמוד על ההיקף הרחב של תחומי חקירתו המדעית. פרסומיו משקפים בחלקם את הוראתו באוניברסיטה בה לימד מזרחנות, ובחלקם את הוראתו בסמינר לרבנים, בו לימד מקרא, לשון עברית ופילוסופיה של הדת.

ברט השאיר אחריו אוסף של רשימות בכתב ידו המתיחסות לספרי מקרא שונים, ובנו אהרן ברט (1890—1957) מסר אותן להעתקה במכונת כתיבה עוד בגרמניה. הרשימות המקוריות שבכתובת ידו של המחבר נותרו, כנראה, בגרמניה ואבדו,

חוץ ממחברת לא-גדולה שעל כריכתה רשום (בגרמנית): "מלכים ב' 7,16 — סוף" והתאריך 8.8.1900. בניו של יעקב ברט הביאו עמהם לארץ עותקים אחדים של הרשימות שבמכונת כתיבה, ואף מסרו את ההרצאות על ספר ישעיהו לד"ר מאיר הלל בן-שמאי כדי שיתרגמן לעברית, אך התרגום לא הושלם ולא פורסם. הודות ליזמתה של משפחת ברט השתדלנו לכנס ב"מכון לתולדות חקר המקרא היהודי" שבאוניברסיטת בר-אילן מערכת שלמה של הרצאותיו המקראיות של י" ברט (רובה בצילום). אני מודה לבני משפחת ברט על שסייעו לי באיסוף החומר ובמתן מידע על ראש משפחתם הדגול.

ב

על הוראת המקרא בסמינר לרבנים ניתן ללמוד מן הדין-וחשבון השנתי של ההנהלה הכלול בשנתונים של הסמינר. אפשר לשחזר את תכנית הלימודים של הסמינר בשנות הוראתו של ברט (1874—1914), חוץ מארבע שנות לימוד עליהן לא מצאתי נתונים מספיקים (1901/2, 1903/4, 1905/6, 1909/10). מסלול ההכשרה היה בן 12 סמסטרים, שהן 6 שנים, ובכל סמסטר למדו כ-15 שעות הרצאה לשבוע. להוראת המקרא הוקדש בין רבע לשליש מתכנית הלימודים, מחצית הזמן לתורה ומחציתו לנ"ך. התכנית מגדירה את מטרת כל קורס וקורס ומובהן בה, בין קורסים נמוכים שתכליתם — "קריאה רוטה", לבין קורסים למתקדמים שהוקדשו ל"פרשנות". בשנת קיומו הראשונה של הסמינר (1873/4) לימדו בו, לפי דין-וחשבון ההנהלה, רק שלושה מורים: הרב ע' הילדסהיימר, הרב ד"צ הופמן ופרופ' א' ברלינר. בשנת הלימודים השניה (1874/5) הצטרף י" ברט כמורה רביעי. על פי הכתוב הוא נתמנה "כמורה בסמינר לרבנים בברלין, ויורה לשון עברית, פרשנות של ספרי המקרא — להוציא ספרי התורה — ופילוסופיה של הדת". אכן הוראת התורה היתה מסורה באורח בלעדי בידיהם של הופמן וברלינר, והסדר זה הופר רק לאחר שברט לימד עשרים ושמונה שנים במוסד. בשנת 1902/3 לימד ברט קורס בשם "חלקים נבחרים של ספר דברים", וככל שניתן לברר היתה זו תופעה חד-פעמית. במרוצת ארבעים שנות הוראתו בסמינר הרצה ברט על רוב ספרי נביאים וכתובים. בסמינר הוא לימד בממוצע 12 שעות לשבוע, ומלבד הקורסים בנ"ך נזכרים בתכניות הלימודים גם הקורסים: דקדוק עברי, קריאה ב'פסיקתא' וב'שמונה פרקים' למב"ם

1 Das Jahresberichte des Rabbinerseminar in Berlin, 1874—1914
Rabbinerseminar zu Berlin Berichte über die 25 Jahre seines Bestehens,
Berlin 1899

(במקור הערכי!). ברט החל בהוראת ספר ישעיהו בשנת הלימודים 1878/9, והוא הספיק ללמד את הספר כ-12 פעמים בקורסים חד-שנתיים או דו-שנתיים, בצירוף ספרים אחרים ובלעדיהם, הכל בהתאם לרמת התלמידים ולמטרת הקורס.

ג

העתקת הרשימות במכונת כתיבה נעשתה, כאמור, אחרי מות המחבר. המעתיקים הותירו שוליים רחבים מאוד (כשליש העמוד רוחבם), ובהם הדפיסו מדי פעם הערות לא מעטות, רובן תוספות עניניות. מן האוטוגראף על ס' מלכים ששרד אנו יכולים להסיק שהמדפיסים שיחזרו בנאמנות את צורת המקור. גם בו יש שוליים רחבים ובהם הוספות בכתב יד המחבר. מסתבר שצורה זו נועדה מלכתחילה להותיר מקום להשלמות ולתיקונים הצפויים לרגל הכנתן של הרצאות חוזרות על אותו הספר. כל פעם שבטקסט הגרמני באה מלה עברית, ערבית או יוונית השאירו המדפיסים מקום לשם השלמתה בכתב יד. כך נהגו גם כאשר לא יכלו לפענח מלים גרמניות. השלמות אלו כתובות בכתב יד שונות, ובהרצאות לספרים מסוימים הן חלקיות בלבד (על כל פנים בעותק שעמד לרשותנו), ככל הנראה בגלל אי-ידיעתו של המעתיק לכתוב יוונית וערבית.

מן החומר שלפנינו ניתן להסיק שהרשימות לא הועלו על הכתב בבת אחת, אלא הורחבו ונשכללו במשך השנים. צורתן מעידה עליהן שהן נועדו לצורכי ההוראה, וקשה לומר אם המחבר ראה בהן גם מעין הכנה לספרי פירוש שבדפוס. על כל פנים ברור שהרשימות נשתמרו מתיחסות לאותם ספרי המקרא אשר אותם לימד ברט בסמינר לרבנים, ושהן נכתבו — או עודכנו — בשנותיו האחרונות, שכן הן כוללות אזכורים של ספרי מחקר שהופיעו עד לשנת 1910.

הרשימות לספר ישעיהו מקיפות 432 עמודי קוורטו המודפסים ברווח-כפול ובשוליים רחבים ביותר. הן פותחות במבוא כללי בן 23 עמוד, ובו סעיף מיוחד על הפרקים מ'—ס"ו. בעותק שלנו חסרים הדפים המתיחסים לפרקים ט"ו—ט"ז ול"ב, 6 — ל"ג, 33. ככל הנראה דילג ברט בהרצאותיו על ישעיהו על הפרקים ההיסטוריים ל"ו—ל"ט, שכן מצינו דיון רק בתפילת חזקיהו (ל"ח, 9—22). הפרקים המקבילים להם במלכים ב' אכן נידונים בהרצאותיו על ספר מלכים. לפני הדיון המפורט בפרקים מ'—ס"ו לא בא בעותק שלפנינו מבוא מיוחד, אך הוא היה עוד בידי המתרגם לעברית, אשר בזכותו נשתמר חומר רב ענין זה לפחות בתרגום. הוא הדין לגבי הדיון בפרקים ט"ו—ט"ז. התרגום העברי פותח במבוא הכללי ומגיע רק עד פרק ל"ב, 5, ונפרד גם המבוא המיוחד לחלקו השני של הספר.

ברט מרבה לצטט מן הספרות התלמודית, מפרשנות ימי הביניים ומספרות המחקר החדשה. מאמציו לשחזר את הספרות שהונחה ביסוד הרשימות נתקלו בקשיים מרובים, מחמת אופיין הפרטי של הרשימות. באזכור מחברים נקט ברט רמזים וקיצורים כגון Ra (= רש"י), Du (= Duhm), Dilm (= Dillmann), ולא דווקא באופן עקבי. רד"ק מצוין לפעמים ב-Ki ולפעמים ב-Qi, ואילו Kuenen מקוצר לפעמים — Ku ולפעמים — Kue, מספר קטן של הקיצורים לא עלה בידי לפענח.

את הספרים בהם השתמש ברט ניתן לסווג לשלוש קבוצות:

(א) ספרים המוזכרים לעתים קרובות, ואשר ניכר מדרך הבאתם, שהיו מונחים לפניו בשעת עבודתו. (ב) ספרים שהיו לו לעזר בפתרון בעיות ספציפיות, אשר לא מצא להן פתרון בספרים שהיו מונחים לפניו. (ג) פירושים, מונוגראפיות ומאמרים המוזכרים פעם אחת בלבד.

ברט הסתייע בקביעות בתרגומים העתיקים (לארמית, לסורית, ליוונית וללאטינית), ובכתביהם של ר' יונה אבן ג'נאח, ר' אברהם אבן עזרא ורד"ק מכאן ושל שד"ל, דלמן ודום מכאן. פחות מכך הוא מביא מספרות התנאים והאמוראים, מפירושי רס"ג ור"י אברבנאל וממבאריו החדשים של ספר ישעיהו — דליטש, מרטי, קנובל ואחרים. לעתים הוא מתייחס לדבריהם של ראשוני חקר המקרא המודרני כמו Usher (מאה י"ז), Doedealein (מאה י"ח), Umbreit ו-Ort (מאה י"ט).

בפתרון בעיות לשוניות נזקק ברט למילונים (לרוב למילונו של גוניוס), או למחקרים הפילולוגיים של דליטש (אשורית), גולדציהר (ערבית) וגלדקה (לשונות שמיות). הוא מאזכר גם את פרסומי הפילולוגיים שלו עצמו. מספר הלשונות שברט נזקק להן בעבודתו הפרשנית הוא רב: יוונית, לאטינית, אפדית, פיניקית, ארמית, סורית, ואף אתיופית ומצרית. הוא משתמש במקורות היסטוריים (תעודות אשוריות וספריהם של יוסף בן מתתיהו והרודוטוס) ובהיסטוריוגרפיה החדשה (של גוטה, מאיר ואחרים). את הריאליה של האזור, הארץ והחברה לומד ברט מן החקר הארכי-אולוגי של זמנו (כגון מחקרו של גוטה על נקבת השילוח), ומספרי מסעות (כגון זה של בורקהרד). אין הוא גם נמנע מלצטט ספרים הרחוקים, לכאורה, מספר נבואי כמו אוסף הפתגמים הערביים של יהודה, או מחזה של איבסן. יש והוא מסתפק בציון הסתמי "אחרים" או "החדשים", אולי משום שלא זכר את מקור הדעה הנידונה. היקפה ורב-צדדיותה של הספרות שברט השתמש בה מרשימים מאוד. לא ניכרת העדפה של סוג מסוים ממקורותיו. יש איוון בין ספרות יהודית מקורית (חז"ל ופרשנות מימי הביניים) וספרות המחקר החדש.

הרשימות של ספר ישעיהו הן, כאמור, משנת 1910 ואילך, אך כבר שנים רבות קודם לכן פירסם ברט מונוגרפיה בשם 'תרומו לביאור ספר ישעיהו',² בספרו זה הוא דן בסוגיות נבחרות ובבעיות פרשניות ספציפיות. לא ניכר כל הבדל עקרוני בשיטה או בהשקפה בין הספר שיצא לרשות הרבים לבין ההרצאות שהיו מיועדות לקהל המוגדר של תלמידי בית המדרש לרבנים. השינוי היחידי הוא בכך שברשימות הוא מפרש את הטקסט המקראי באופן רצוף וללא דילוגים. מן הראוי אפוא להביא בזה (בתרגום לעברית) מדבריו בהקדמתו לחיבורו הראשון, שכן כוחם יפה גם בהקדמה לרשימותיו החסרות דברי הסבר כאלה:

מרבית הערות אלה לס' ישעיהו, אותן אני מפרסם בהודמנות זו, הושמעו על ידי בהרצאות מאז 1876. בעיוני הביקורתי התחשבתי בגרסאות-נוסח קדומות, בפרשנים של ימי הביניים ולצדם בפרשנים חדשים בעלי-שם. מטרת המחקר לא היתה לסקור את כל הפרשנות הקיימת, שכן החומר הפרשני מרובה ביותר. לא פעם קרה שפירשתי כתוב מדעת, ולאחר מכן התברר לי שקדמוני בזאת אחרים, אלא שדבריהם נשתכחו במרוצת הימים. במקרים אלה התיחסתי בכבוד לפרשן שקדמוני, והבאתי את שמו לאחר המעשה. מצד שני לא ויתרתי על נימוקי שלי להצדקת הפירוש, כאשר השקפות אלה לא נלקחו בחשבון על ידי החדשים. הבלטתי את נימוקי במיוחד, כאשר יש בהם כדי להצדיק את גישת הפרשנים שקדמוני.

במבוא הפותח את רשימותיו על ישעיהו מסביר ברט את עקרונותיו ואת גישתו. העקרון הראשון הוא ההכרח להבין את דברי הנביא מתוך הסיטואציה ההיסטורית שכלפיה הם מוסבים ובלשונו:

נקודת המוצא של הנאומים (של ישעיהו) הם האירועים ההיסטוריים המ- ייחידים את זמנו. לכן עלינו לסכם את עיקרי האירועים, על מנת להבין את הנאומים (מבוא, עמ' 2).

בעקבות סקירה היסטורית של תקופת ישעיהו, הוא מציע לרכז את נבואותיו של ישעיהו המכונסות בפרקים א'—ל"ט סביב שלושה אירועים היסטוריים בולטים:

2 J. Barth, Beiträge zur Erklärung des Jesaja, in: Jahresberichte des Rabbinerseminar in Berlin, Berlin 1884

(א) מלחמת ארם ואפרים באחו (ב) נפילת שומרון (ג) מסע סנחריב (מבוא, עמ' 3).

את התגובה הנבואית על המאורעות הדרמאטיים הללו ניתן, לדעתו, לסכם במילים: "בהשקט ובבטחה תהיה גבורתכם" — ל', 15 (מבוא עמ' 4).
העקרון השני הוא הבטחון הגמור באופיים ההתגלותי של דברי ישעיהו: "מקורה האלהי ואמיתותה של הבשורה הם מיסודות האמונה של עם ישראל, שאינם ניתנים לערעור" (מבוא, עמ' 12). גישתו זו באה לידי ביטוי נאה בדבריו על הנבואה שבפרק י', 5—34: "אלמלא לא נותר בידינו דבר מן הנביא הגדול הזה פרט לנבואה יחידה זו, כי אז היתה בידינו עדות מכרעת לכוח האלהי שפעל בלבנו" (מבוא, עמ' 8). וכן בהערתו על הפסוק בו נפתח הספר: "שמעו שמים והאזיני ארץ כי ד' דבר" (א', 2) — "כך מדבר רק נביא הבוטח במקור האלהי של הבשורה הנמסרת על ידו. כל הווייתו האישית של ישעיהו מתבטלת בתפקיד המוטל עליו על ידי האל" (מבוא, עמ' 12). יחד עם זאת הוא רואה צורך להבחין בין התורה בחינת "מקור נורמות-החיים, המצוות החוקים והמשפטים" לבין דבר הנביאים, "אשר בשורותיהם מלוות את הציבור בתקופת המלוכה ולאחריה, ואשר מוסרים לנו את עצתו ורצונו של האל" (מבוא, שם).

בסקירתו ההיסטורית הוא חייב להתמודד עם סוגיות כרונולוגיות קשות. לאחר שסקר את המשתמע מן המקורות המקראיים והחיצוניים ומן המחקרים בני זמנו בשאלת גדרן של שנות מלכותו של חזקיהו, הוא מוכן להודות בקוצר ידו: "נסתפק בקביעת העובדה, שאין אנו יודעים פתרון לבעיה זו" (מבוא, עמ' 11). לעומת זאת בפירושו לכותרת "בשנת מות המלך אחז" (י"ד, 28) הוא פוסק בהחלטיות: "היה זה בשנת 727. מאז שהתברר שעזריה מלך יאדי, שלחם בראש ערי סוריה נגד אשור בשנת 739, לא היה מלך יהודה, אלא נסיך הממלכה הסורית יאדי, בטלו ספקותי" (פירוש, עמ' 85—86).

כך אין הוא מגיע לכלל הכרעה ביחס לשנות מלכותו של יותם (מבוא, עמ' 9), אך קובע בבטחה את זמן מותו של עזריהו (ולפיו גם את תחילת נבואתו של ישעיהו) בשנת 748 (מבוא עמ' 3). קשה מאוד לקבל כיום דעה זו. בנוסף לסקירה ההיסטורית הכללית שבמבוא מלווה כל היחידות הנבואיות בבירורים היסטוריים. לא תמיד הוא מציין את מקורותיו, אך כאשר הוא מביא את דעתו של היסטוריון מסוים, הוא מציין תמיד מהי דעתו שלו בנידון. המסגרת ההיסטורית היא בעבורו אחד הקריטריונים בעזרתם ניתן לקבוע, אם לייחס נבואה מסוימת לישעיהו. דוגמה מובהקת לכך משמשת הסכמתו להנחתם של Usher ו-Duhm, לפיה "בעוד ששים וחמש שנה יחת אפרים מעם" (ז', 8) הנו הערת שוליים מאוחרת המתיחסת לחלוף הגמור

של אפרים בימי אסרחדון (פירוש, עמ' 29—30).

ברט מרבה לעסוק בחקר הריאליה כאמצעי להארת הכתובים, והתעניינותו זאת היא רב-צדדית ביותר: גיאוגרפיה (בירור מקומן של פתרוס ואופיר), טופוגרפיה (איתור העופל בירושלם), מנהגי דתות ("הר מועד"), טבע ("שרף מעופף"), כלכלה (חשיבות עצי ארזים וברושים לכלכלת אשור; מחיר של כרם בסוריה בימיו, כאמצעי להבנת "אלף גפן באלף כסף"), משטר (שלטון הגבירה בסין בסוף המאה הי"ט להארת הנוק ש"נשים ימשלו בו") ואתנולוגרפיה (מנהגי מגדלי פשתן במצרים).

1

במבוא נידונות בהרחבה גם שאלות ספרותיות: חלוקת ספר ישעיהו לחטיבות, התהוותו ודרכי עריכתו. ברט מאמץ את החלוקה לארבעה חלקים עיקריים, המקובלת על חוקרים רבים: (א) א'—י"ב (ב) י"ג—כ"ג (ג) כ"ד—ל"ט (ד) מ'—ס"ו (מבוא, עמ' 18). לגבי החלוקה הפנימית של החלקים הראשיים, נוקט ברט שיקולים ספרותיים ומקבל בדרך כלל את החלוקה המוצעת על ידי שד"ל.

הוא דן במקבילות שבין ספר ישעיהו לבין ספרי מלכים ודברי הימים, ומניח על סמך דבה"ב ל"ב, 32 שהיה מקור ספרותי רב היקף שישעיהו היה מחברו, ושאבד. על הכותרת הנפרדת הבאה בראש פרק ב' הוא אומר, שהיא "שרדה מתקופה, בה היה קיום עצמאי לנבואה זו" (מבוא, עמ' 18).

הפרקים מ'—ס"ו הן, לדעתו, "נבואות ללא כותרת השייכת לתקופה שלאחר ההגליה לבבל" (מבוא, עמ' 18—19). הוא מזכיר דברי המבקרים החדשים, הטוענים שנבואות אלה אינן הולמות את תקופת ישעיהו בן אמוץ, ושלא ייתכן שהוא אמרן. כוחו של טיעון זה יפה גם ביחס לנבואות אחדות בחלקו הראשון של הספר (י"ג—י"ד, 23; כ"א, 1—10; כ"ד—כ"ז; ל"ד—ל"ה). ברט מגן במפורש על גישה זו, ומסביר שהנבואות בפרקים מ'—ס"ו אינן מבשרות גלות וגאולה לימים עתידיים, אלא מניחות שההגליה כבר התרחשה בעבר. הגלות משמשת כנקודת מוצא להבטחה לימים שיבואו לאחריה. חכמי התלמוד לא הניחו, שישעיהו כנס בעצמו את נבואותיו, אלא הדבר נעשה בידי חזקיהו וסיעתו (בבלי, בבא בתרא ט"ו, ע"א). בטענת המבקרים אין אפוא משום פחיתות כבוד לישעיהו הנביא. זאת ועוד, ביקורת זו אינה גורעת מתוכנם וערכם של הנבואות אשר חיבורן מיוחס לתקופה מאוחרת יותר. הנביא משמש רק אמצעי (medium) להתגלות, ולפיכך ערכה של נבואה אינו נקבע מכוח מעלתו של האיש המבשר אותה, אלא מכוח העובדה שהם דיבור נבואי. אין אפוא חשיבות למיהותו של נביא, אלא למהותה של נבואה; ערכה של נבואה אלמונית אינו נופל מנבואת ירמיהו, צפניה או מלאכי.

ברט מצביע על פסוקים שונים (כגון: ס"ד, 8—9) מהם משתמע בבירור, גלות בבל משמשת להם כרקע וכנקודת מוצא. גם השימוש במלה "עתה" בפסוק מ"ג, 19 מוכיח, שהשיבה לציון שבה מדובר אינה צפויה בעתיד הרחוק, אלא עומדת להתרחש בעתיד הקרוב ביותר (מידיות זו עולה גם מכתובים כמו: מ"ג, 1; מ"ד, 1; נ"ב, 5). הוא מדגיש, שאין הוא מטיל ספק בכוחה של נבואה לבשר מה שעתיד לבוא בימים רחוקים. הבעיה אינה האמונה ביכולתה של נבואה לגשר על תקופות ארוכות, אלא ההכרה הפשוטה, שהטקסט עצמו מעיד שהנביא הזה בישר את הגאולה לדור שהגלות היא בעבורו בחזקת עבר (מבוא, עמ' 20). עם כל זה מדגיש ברט, שמקומן הראוי של נבואות הנחמה הוא בספר ישעיהו, באשר הן מהוות השלמה לנבואות שקדמו להן, ובאשר מבשריהן השתייכו כנראה לבית מדרשו של ישעיהו בן אמוץ (וזמנם לדעתו: מלפני שיבת ציון ועד התבססות השבים בארץ במאה החמישית).

כלפי השוללים את הלגיטימיות של הפקעת נבואות מחזקתו של ישעיהו מביא ברט תקדימים אלה: (א) חז"ל יחסו שני פסוקים בס' ישעיהו (ח', 19—20) לנביא אחר (ויקרא רבה ו'), (ב) חז"ל לא נמנעו להסיק מיר' נ"א, 64, שפרק נ"ב שבספר ירמיהו אינו שייך לנביא זה (ירושלמי, ברכות ס"ה, ה"א). (ג) הגר"א, בפירושו למשלי כ"ג, 24, מסיק מלשון "גם אלה לחכמים" שלמשלי שלמה נוספו משלים של חכמים אחרים. (ד) לגבי הפרקים י"ג—י"ד; מ'—ס"ו שבספר ישעיהו אין לנו, אמנם, מסורת עתיקה כמו לגבי הפסוקים ישע' ח', 19—20, אך נוכל לראות כסיבה סבירה מאוד לצירופם לספר ישעיהו, את מה שרמז ר' אברהם אבן עזרא בפירושו לישע' מ', 1; "נדבקה זאת הפרשה בעבור שהזכיר למעלה כי כל אוצרות המלך גם בניו יגלו לבבל, על כן אחרי זאת — הנחמות" כלומר: הנחמות צורפו לתוכחות ישעיהו בחינת מענה לנבואה הקשה על הגלות הצפויה לבבל (ל"ט, 6—8). (מבוא, עמ' 21. בהקדמה המיוחדת לפרקים מ'—ס"ו הוא מתייחס אל ראב"ע "כראשון שהשיג על חיבורם של הפרקים מ'—ס"ו בידי ישעיהו", ומפנה גם לרמזים נוספים בפירושו: מ"ט, 7, 9; נ"ג, 12). (ה) הברייתא בבבא בתרא י"ד, ע"ב קובעת סדרם של שלושת הנביאים האחרונים הוא — ירמיהו, יחזקאל, ישעיהו, וסדר כרונולוגי זה משקף את ההנחה, שזמנו של החלק השני של ס' ישעיהו הוא בתקופת שלאחר ההגליה לבבל.

ברט, הנאמן לגישתו של שד"ל בענינים כה רבים, מסתייג באורח חד-משמעי מעמדת שד"ל בסוגיה זו. בעוד ששד"ל לא נמנע מעמדה ביקורתית בשאלת אחדותו של ספר זכריה, ואף הפקיע נבואה אחת מחזקתו של ישעיהו (נ"ו, 9 — נ"ז, 13), הריהו מגן בתוקף רב על שיוכם של הפרקים מ'—ס"ו בכללותם לבן אמוץ. לדעת שד"ל הושמעה בשורת הגאולה מפי ישעיהו באוזני תלמידיו בלבד (ע"פ יש' ח',

16), ולאחר מכן העלה את הפרקים מ'—ס"ו על ספר וחתמו (ע"פ ל"ד, 16), על מנת שיפתח ויקרא רבים לאחר שתתקיים נבואתו בדבר הגלות לבבל (י"ט, 6). (כרם חמד, כרך ז' (1856), עמ' 225—242). ברט חולק על תפיסה זו וטוען, שכל נסיון להבין את ההתייחסות לגלות בפרקי הנחמה (מ', 21; מ"א, 2; מ"ה, 1) כאירוע שיתרחש לעתיד, כמוהו כהתכחשות לדברי הנביא כפי שנאמרו על ידו, ואכן, כאשר התורה מבשרת משהו לעתיד, הרי לשונותיה הם בבירור בצורת עתיד (למשל: דב' ל', 1—4; ויק' כ"ו, 21—23). גם על נבואת ישעיהו נאה הכלל "אין מקרא יוצא מידי פשוטו" (מבוא, עמ' 23).

בהקדמה המיוחדת לפרקים מ'—ס"ו חוזר ברט על ויכוחו זה עם שד"ל, אך מציין שהצדק היה אתו בענין המסקנות המוטעות שהפרשנים מסיקים מחילוקי הסגנון שבין שני חלקי הספר. והריהו מביא ראיות חוץ-מקראיות לטענה שסופר אחד משנה את סגנונו באורח קיצוני ברבות הימים: הסורות של מוחמד שנאמרו במכה, לעומת אלה שנאמרו במדינה; החלק השני של פאוסט לגתה לעומת יצירתו המוקדמת "גן מברלינגן"; המכתמים של שילר לעומת וילהלם טל' שלו; וכן: מי יוכל היום להבחין ב"כסניא" (מכתמי גתה ושילר) אילו הם של האחד ואילו של חברו? הפרקים מ'—נ"ה נאמרו, לדעת ברט, בין הופעתו של כורש לשיבת ציון, ואילו פרקים כגון נ"ה, ס"ה, ס"ו נאמרו כבר לאחר שיבת ציון. בהתאם לתפיסה זו מייחס ברט את "משא בבל" (י"ג—י"ד, 23) לתקופה האחרונה של קיום הממלכה הכשדית סמוך לפלישה הפרסית-מדיית. לדעתו שייך גם "משא מדבר ים" (כ"א, 1—10) לאותה שעה היסטורית (פירושו, עמ' 83—84). דיון נרחב מוקדש לפרקים כ"ד—כ"ז (פירושו, עמ' 151—154). הוא פותח בסקירה ביקורתית של הדעות השונות שהובעו ביחס לחטיבה זו, ומסתייג מן המבקשים לאחר אותה בגלל אופיה האפוקליפטי עד למאה הרביעית. שני קשיים עיקריים מקשים את קביעת רקעה וזמנה. ראשית העובדה, שלא נזכר בה שמה המדויק של המעצמה הזרה שדינה נגזר, ושחתת זאת באים רמזים לכמה מעצמות (כ"ז, 1), ושנית אזכורה של מואב שככנה עוינת הראויה לחזות כה קשה (כ"ה, 10—12), מה עוד שהחורבן יבוא על המעצמה ולא דווקא על מואב (כ"ד, 3—4). מבלי למצוא מענה חד-משמעי על שאלותיו, מגיע ברט למסקנה שפרקים כ"ד—כ"ז נאמרו מפי נביא שחי בארץ ישראל, ואולי אף בירושלים (כ"ה, 6—10) בתקופה שלאחר ההגליה לבבל. נימוקיו העיקריים הם: ההתייחסות לגלות כמעשה שהיה (כ"ז, 8); הציפייה לשיבת ציון מאשור וממצרים (כ"ז, 13); תיאור הארץ כנשלטת על ידי זרים (כ"ד, 17 ובעיקר: כ"ו, 13); כנתונה בהרפה (כ"ה, 8) ללא מלך (כ"ד, 23). יתרה מזו: אין כאן שום ביקורת על התנהגות העם בהווה (כ"ו, 16). והאזכור היחידי של אשרים וחמנים מתייחס לעבר (כ"ז, 9). המעצמה

הנשפטת היא, לדעתו, הממלכה הכשדית, ובעקבות פרנץ דליטש הוא נוטה לפרש את "בריה" ו"עקלתון" (כ"ו, 1) כמנחים גיאוגרפיים המתיחסים לפיתולים של הפרת (פירוש, עמ' 162). הוא אף מוכן לשער, שגודדי מואב היו כלולים בכוחות העזר הזוערים, שסייעו לצבא בבל, ושהוקעת מואב על-ידי הנביא מתיחסת למעשים שנעשו בזמן חורבן יהודה. בסיום דיונו בחטיבה נבואית קשה זו נוקט ברט לשון זהירות: "יש להתיחס להצעה כהשערה בלבד" (פירוש, עמ' 154).

גם הנבואה על צור (פרק כ"ג) לא נאמרה, לדעתו, בתקופת האימפריה האשורית ולא ישעיהו אמרה. סנחריב שם, אמנם, מצור על צור, תחום שלטונה נצטמצם, ושליטתה בקפריסין נפסקה (על פי יוספוס, 'קדמוניות', ט', י"ד, ב), אך על אף כל אלה היה מצבה איתן. ואילו בתקופת הכשדים נתחדש המצור על צור ואף כי תקוות הכשדים לכבשה נכזבה, הרי ירדה צור מגדלותה (יחו' כ"ו—כ"ח; כ"ט, 17—18; ירמ' כ"ה, 22). ולפי שהכשדים מוזכרים בנבואה (ישע' כ"ג, 13), ומפני שרק בימיהם היה מצב העיר ממש גואש, ובעיקר משום שקביעת משך שעבודה לשבעים השנה (כ"ג, 17) תואם את תקופת ירמיהו (השווה ירמ' כ"ה, 11; כ"ט, 10) מציע ברט לייחס את הנבואה לתקופת ירמיהו, אם כי לא לירמיהו עצמו (פירוש, עמ' 145—146).

ז

עצמאותו המדעית והרוחנית של ברט באה לידי ביטוי גם בהסתייגותו השכיחות מדעות שרווחו בחקר המקרא בימיו, ושלא נראו לו סבירות. טיעונו הוא לעולם רגוע וענייני, וטענותיו מלאות תמיד בנימוקים ובראיות. נדגים זאת על ידי דוגמאות אחדות: (א) הוא חולק על Kuenen המייחס את נבואת אחרית הימים שבפרקים י"א—י"ב לתקופת גלות בבל. כראיה הוא מצביע על המינוח הישעני האופייני שבפרק י"ב: "גאות", "נשגב", ו"קדוש ישראל" (פירוש עמ' 70). (ב) ברט דוחה באורח החלטי את טענת Duhm לפיה הדימוי של החומר החולק על יוצרו (כ"ט, 16) אינו הולם את עולמו של ישעיהו, משום שנביא זה היה, לדעתו, מדינאי שלא דיבר בהגיון תיאולוגי. ברט סותר דברים אלה תוך הסתייעות בדימוי שבפרק כ"ה, 16, ומכנה את דרך ההוכחה של דום כ"שרירות נטולת בסיס ביקורתי" (פירוש, עמ' 182—183). (ג) על טענת דום שהמעבר ממצב שפל למצב מרום בפרק ל', 19 נראה פתאומי מדי, ושעל כן הכתוב אינו אותנטי, משיב ברט שמעברים כאלה אכן מצויים בנבואת ישעיהו, כגון בפרק כ"ט, 5—6 (פירוש עמ' 191). (ד) על פירוש כריסטולוגי של ולהאוזן הוא מגיב בחומרה: "יחס הבורא אל האדם הוא כיחס אב אל בנו ואין זה גילוי של הנצרות (ראה: הושע י"א, 1; ירמ' ג', 19; דב' י"ד, 1).

כאשר ולהאוזן טוען, שמוסד הנצרות היה הראשון, שראה עצמו כבנו של אלהים, אין זו אלא שטחיות" (פירוש, עמ' 1א דיבור המתחיל "בנים גדלתי ורוממתי" — א', 2). גם ההתייחסות לבעיות השעה שהסעירו את הציבור היהודי בימיו נעשית בלשון מדעית מאופקת ושלוחה. כך הוא מעיר בעקבות ניתוח הנושא המשיחי שבפרקים י"א—י"ב: "רצוי עתה לסקור על הבשורות המשיחיות של הנביאים. בימינו מקובל לשבח את תורת הנביאים ולהזדהות אתה, ובעת ובעונה אחת לעקור מסידור התפילה את בשורותיהם המשיחיות של הנביאים, כפי שעושים גם לדברים אחרים שהם מגופי מסורת ישראל", והריהו מובאות מספרות הנבואה, מהן ניתן להיווכח במר-כויותה של התקופה המשיחית באמונת ישראל (עמ' ט', 9 ואילך; הו' ב', 2; ג', 5; מי' ד', 8 ואילך; זכ' ט', 9—10 — פירוש, עמ' 67—68). בדרך דומה הוא דן במחלוקת בשאלת הגיור. אגב הביאור של י"ד, 1—2 הוא מתייחס, בין השאר, ליש' נ"ו, 3 ולזכ' ב', 15 ומסיים בהערה אקטואלית: "בתקופות קדומות התקבל הגר והתושב ליד האזרח. גם העדה המתחדשת לא תסתגר בצרות לב. טהרת עבודת הבורא תגרה זרים להצטרף אליה. היהדות היתה זהירה ביותר בקבלת גרים, אך הנביאים לא תבעו הסתגרות מוחלטת ובירכו על הסתפחות העולם האלילי אל היהדות" (פירוש, עמ' 77—78). רגישותו של ברט לעוול חברתי באה לידי ביטוי בדבריו על הקרבנות. הוא מדייש, שהנביאים לא התנגדו לקרבנות, לתפילה ולשמירת שבתות, ראשי חודשים ומועדים, אלא רק למערכת חיים, בה נעשים עוול וחמס בחיפוי של עבודת קודש מתחסדת. על כך הוא מוסיף את הממד האקטואלי: "כפי שניתן לגלות גם בימינו התחסדות המלווה בהפקעת שערים וביחס קשה לעניים, וכן הקפדה בקיום מצוות נבחרות המלווה בהתנשאות, קשיות לב ומלשינות" (פירוש, עמ' 4א—5א). גם את דיונו בחזון אחרית הימים של ישעיהו משלים ברט על ידי טיפול בנושא מנקודת ראות של דורו. בנספח לדיון בפרק ב', 1—3 הוא כותב כעין מסה של "תקות אחרית הימים", בה הוא מבקש להעריך את מידת התקדמות העולם לקראת הגשמת החזון "מאז נאמרו הדברים על ידי ישעיהו ומיכה". אף כי אין לראות בנצרות אמונה מונותאיסטית טהורה, הרי האמונה באל אחד הונחה ביסודה. הפצת האמונה באל אחד על ידי הנצרות והאיסלם שקיבלוה מישראל הגנה ערובה להגשמת החזון המשיחי עד אשר כל העמים ינהרו לציון לעבוד את ה'. אך הוא מונה גם את המכשולים המפריעים להגשמת המטרה הסופית של האנושות: ריבוי מלחמות-דמים בין העמים; העדר אהבת-האדם ברוח "ואהבת את הגר" כמצוה בתורת משה (אהבת-האדם היא "אות מתה" בחברות נוצריות ומוסלמיות רבות); העדר יום מנוחה (המתקיים רק במידה שהמטרה מקפידה על שמירתו) והתייחסות סלחנית לניאוף כאל סטייה קלה. יחד עם זאת ניתן לשאוב עידוד משאיפת שלוש הדתות המונותאיסטיות לזכות למעמד

בציון וירושלם ומן העליה לרגל לירושלם של מאמיניהן.

בסיכומו של דבר הצדיקה ההתפתחות ההיסטורית את תקוות הנביאים, וניתן לצפות לקיום דבריהם שנאמרו בשעה שהסיכויים להגשמתם היו קלושים ביותר (פירוש, עמ' 14א—14ב).

ח

לעומת החירות היתרה בה נקט ברט בתחום "הביקורת הגבוהה" הוא נוקט זהירות מופלגת בתחום "הביקורת הנמוכה". הוא שוקל בכובד ראש חילופי גרסאות בין נוסח המסורה לבין שאר עדי הטקסט, וכן הצעות-תיקון של החדשים. במקרים נדירים למדי הוא מעדיף גרסה שאינה תואמת את נוסח המסורה, אך — בניגוד לגישתו של שד"ל בנידון — הריהו עושה זאת כמעט רק כאשר ניתן להתבסס על עדי-טקסט קדום. נדגים את גישתו בתחום זה על ידי הבאת הצעות-התיקון ודרך טיפולו בהן:

1. על אף הקשיים בהבנת הצירוף "ערי ערער" (י"ז, 2), ובאיתורה של ערער בארם דמשק, הריהו מקיים את גרסת המסורה ודוחה את הגרסה המשתקפת בתרגום השבעים: "עוובה עדי עד" (לפי שחזור של לאגרד ואחרים). וזאת משום שגרסת השבעים בכל הפסוק "סוטה לחלוטין" מנוסח המסורה, ומפני שלפיה הכוונה תהא לדמשק בלבד, וכן אין היא מתישבת עם לשון הרבים "תהיינה". לפיכך הוא מעדיף להניח שהכוונה לעיר ולבנותיה בבני עמון, ואין לתמוה על כך שכן גם אפרים נזכרת כאן (פירוש, עמ' 103).

2. בפרק כ"א, 15 הוא גורס "נטושה" כמו בנוסח המסורה ולא "לטושה" כגרסת הפשיטתא, שאומצה על ידי שד"ל (פירוש, עמ' 135).
3. הוא מבאר את "צרי רצין" (ט', 10) בהתאם לנוסח המסורה, אך מעיר: "ארבעים כתבי יד מציעים 'שרי רצין', גרסה הנוחה יותר להבנה מזו של נוסח המסורה" (פירוש, עמ' 15).
4. בפרק כ"ה, 2 הוא מעדיף את נוסחת השבעים וגורס "זדים" (תחת: "זרים") ומפרש בהתאם לכך (פירוש, עמ' 157).
5. בפירושו לפרק י"ז, 6 הוא תמה על הסיבה שהניעה את בעלי המסורה לגרוס "בסעיפיה פריה" ולא להפריד בין המלים בצורה הסבירה ביותר "בסעיפי הפריה". ואכן כך הגרסה במגילת ישעיהו השלמה (וגם התפסיר של רס"ג משקף זאת). יחד עם זאת הוא מנסה להסביר בדוחק את גרסת המסורה (פירוש, עמ' 105).

ט

רשימותיו של ברט אינן ספר, וספק בידינו, אם היה בתכניתו לעבד את רשימותיו

ולפרסם פירוש רצוף לספר ישעיהו. על אף חותם הארעיות החתום על רשימות פרטיות אלה, ניתן לעמוד מתוכן על גדולתו של האיש כחוקר רב צדדי בעל אחריות מדעית עליונה. הוא שמע את האמת מפיו כל מי שאמרה, והוא מצטט ללא כל העדפה, ראשונים ואחרונים, יהודים ונכרים. בסקירה ראשונית זו לא יכולנו לאתר במדויק את התחומים בהם הגיע למרב המקוריות ולהעריך אל-נכון את שיעורה. ולפי שעיקר כוחו היה בתחום הבלשני, ראויה תרומתו זו לתיאור ולניתוח מיוחדים, החייבים להיעשות על ידי מומחה לדבר. על כן לא נדון ענין מרכזי זה במאמרנו בכלל. יחד עם זאת אנו מקווים שגם מסקירה חלקית זו ניכר שיעור קומתו של יעקב ברט כחוקר יהודי אוהב תורה ורודף אמת.

3 ראה: יהושע בלאו, "יעקב ברט", בתוך: 'חכמת ישראל במערב אירופה', א' ירושלים תשי"ט, 47—52.